

AVRUPA HUKUKU PERSPEKTİFİNDEN ULUSAL KİMLİK

(National Identity from Perspective of European Law)

Prof. Dr. A. Füsün ARSAVA¹

ÖZ

AB üye devletlerin ulusal kimliğine saygı gösterir. Bu kimliğe anayasal kimlik dahildir. Bu prensibe istinaden anayasa hukukunun strüktürel (yapısal) tercihleri korunur. Anayasa düzenlemesinin ulusal kimliğe ait bir konu olup olmadığı Birlik hukukunun ölçülerine göre tayin edilir. ABAD kavramların yorumunda bu çerçevede ulusal yüksek mahkemelerin kararlarını dikkate alır. Birlik hukukunda yer alan kimlik kavramı ulusal hukukta karşımıza çıkan kimlik kavramıyla her zaman örtüşmemektedir. Örneğin Federal Alman Anayasa Mahkemesi mutlak bir ulusal kimlik koruması kabul ederken, ABAD nisbi bir korumadan hareket etmektedir. Bununla beraber Birlik seviyesinde de özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukuk devleti, insan haklarına saygı, dayanışma gibi ulusal karakterli prensipleri kapsayan anayasal kimliğin mutlak olarak korunduğu çekirdek bir alan söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Kültürel çeşitlilik, anayasal strüktür (yapı), AB direktifi, AB'nin istinat ettiği değerler.

ABSTRACT

The European Union respects national identities of the member states including constitutional identity. In this respect, the structural preferences of constitutional law are protected. Whether or not the constitutional regulation is a subject of national identity is determined according to the Union Law. The European Court of Justice takes decisions of national high courts into consideration while interpreting concepts in this context. The concept of identity in the European law does not always coincide with the concept of identity in national law. For example, while the Federal German Constitutional Court considers an absolute national identity protection, the European Court of Justice acts on a proportional basis. However, at the level of the Union, there

¹ Atılım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi, mahmutarsava@hotmail.com

is also a core area in which constitutional identity, including nationally shaped principles such as freedom, democracy, equality, the rule of law, respect for human rights, and solidarity, is absolutely protected.

Keywords: Cultural diversity, constitutional structure, EU directive, values on the EU based.

GİRİŞ

Avrupa Komisyonunun 2015 Mayıs'ta yaptırttığı ankette, ankete katılanların %38'i kendilerini Avrupalı olarak değil, münhasıran ülkelerinin vatandaşı olarak hissettiklerini ifade etmiştir² Hatta üç üye ülkede bu oran %50'nin üzerinde çıkmıştır³. Bununla beraber ankete katılanların %52'si kendilerini ilk sırada ülkelerinin vatandaşı, ikinci sırada Avrupalı hissettiklerini ifade etmiştir. Her iki grup birlikte mütalâa edildiği takdirde, ankete katılanların %90'ının kendilerini münhasıran yahut ilk sırada kendi ülkelerinin vatandaşı hissettikleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Avrupa'da 60 yıllık supranasyonal gayretlere rağmen böyle bir sonucun ortaya çıkması şaşırtıcıdır. Kimi üye devletlerde son yıllarda parlamento seçimlerini ulusalcı, muhafazakâr yahut Avrupa projesine eleştirel bakan sol partilerin kazanması ve iktidara gelmesi bu çerçevede önem taşımaktadır. Avrupa Parlamentosunda da şu anda iki Avrupa şüphesi grup yer almaktadır [bunlar 'Europa der Nationen und der Freiheit' (özgürlük ve ulusların Avrupası) ve 'Europa der Freiheit und der direkten Demokratie' (özgürlük ve doğrudan demokrasi Avrupası) dır]]. Bu gerçekler ışığında AB hukuk düzeninin varlığını koruyan ulusal kimlikleri görmezlikten gelmesi önemli bir hata teşkil eder. Bu hatayı Birlik hukuku yapmamıştır. Her şeyden önce Birlik anlaşmasının dibacesinde Avrupa halklarının daima daha sıkı birliği amacı vurgulanmıştır. Avrupa halklarına yapılan bu gönderme ulusal farklılıkların tanındığını ortaya koymuştur. Birlik anlaşmasının girişinde, anayasa sözleşmesinde öngörüldüğü gibi AB içinde ulusal ve kültürel farklılıklara saygı, çeşitlilik içinde Birlik vurgusu Avrupa kimliğinin bir özelliği haline getirmiştir.

2 Europäische Kommission (Hrsg.), Standard – Eurobarometer 83, Frühjahr 2015, "Die europäische Bürgerschaft", 2015, s.15 vd.

3 Yunanistan'da %51, Kıbrıs'ta %57, İngiltere'de %64

I. NORMATİF TESPİTLER

A. Ulusal Kimliğin Açık Olarak Korunması

AB seviyesinde ulusal kimliğin korunmasının dayanağı AB'nin üye devletlerin bölgesel ve yerel yönetimleri de kapsayacak şekilde siyasi ve anayasal strüktürlerinde dile gelen ulusal kimliğine saygı göstereceğine ilişkin AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesinde yer alan düzenlemedir. AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesi Birlik hukukunda bu bağlamda yer alan yegâne düzenleme değildir. Avrupa Temel Haklar Şartı'nın dibacesinde karşımıza çıkan üçüncü mülâhazada Birliğin ortak değerlerin korunmasına ve geliştirilmesine, üye devletlerin ulusal kimliğine ve ulusal, bölgesel ve yerel seviyede devlet yetkisinin organizasyonuna saygı göstereceği ifadesi yer almaktadır. Primer hukukta (*birincil hukuk*) ulusal kimliğe ilişkin başka bir açık düzenleme bulunmamaktadır.

B. Dil ve Kültür Çeşitliliğinin Korunması

Birlik hukuku Birlik içinde dil ve kültür çeşitliliğinin korunması konusunda çeşitli hükümler içermektedir. Ulusal kimliğe saygı ve kültürel çeşitliliğin korunması ABAD'nın bir dizi kararında da karşımıza çıkmaktadır⁴. Birlik anlaşmasının dibacesinde kültürel çeşitlilikle ilgili düzenlemede halklar arasında tarihlerine, kültürlerine ve geleneklerine saygı ışığında dayanışmayı güçlendirme iradesi dile getirilmektedir. Bu yaklaşım AB anlaşmasının 3.madde, 3.fıkra 4.bendinde Birliğin kültür ve dil çeşitliliğini koruma amacı olarak yerini almıştır. Bu çizginin AB'nin Çalışma Usulleri Hakkındaki Anlaşmada da korunduğu görülmektedir. AB'nin eğitim ve kültür politikasına ilişkin AB'nin Çalışma Usulleri Hakkındaki Anlaşmanın 165.madde, 1.fıkra, 1.bent ve 167.madde, 4.fıkra hükmü Birliğe dil ve kültür çeşitliliğini koruma görevi vermektedir. Avrupa Temel Haklar Şartı'nın dibacesinden ve 22.maddesinden de benzer bir sonuç istihraç edilmektedir.

II. AB HUKUKUNDA ULUSAL KİMLİĞİN KORUNMASI

A. AB Hukukuna Kavramın Alınması

Kanun sözcüsü Madura'nın görüşüne göre ulusal kimliğe saygı devletlerin siyasi varlıklarını koruyarak ilerleyen Avrupa entegrasyon projesi muvacehesinde Avrupa Topluluklarına baştan itibaren bir

4 EuGH, Rs. C-391/09 (Runevic-Vardy ve Vardyn - Vilnius miesto savivaldybės administracija u. a.), ECLI, EU:C:2011:291, Slg. 2011 I-03787, Rn.86; EuGH, 16.04.2013, ECLI, EU:C:2013:239, Rs.C-202/11, Rn.26

yükümlülük olarak getirilmiştir⁵. Ulusal kimliğin korunmasıyla ilgili açık bir düzenleme ilk kez 1992 tarihli Maastricht anlaşmasında karşımıza çıkmaktadır (AB anl./Maastricht, md.F, fık.1). Maastricht anlaşması F maddesinin 1.fıkrası “Birlik, hükümet sistemleri demokratik prensiplere istinat eden üye devletlerin ulusal kimliğine saygı gösterir” hükmünü öngörmektedir. AB anlaşmasının Nice anlaşması ile düzenlenen 6.madde, 3.fıkra hükmü, “Birlik üye devletlerin ulusal kimliğine saygı gösterir” ifadesini içermektedir. Ulusal kimliğe saygı ile ilgili düzenlemenin anlaşmaya alınması ulusal devletlerin AB içinde adım adım varlığını kaybetmesi endişesinden ileri gelmiştir. Oluşmakta olan Avrupa kimliğine karşı bir denge oluşturmak üzere ulusal kimliğe saygı hükmü anlaşma metnine alınmıştır⁶. Önceki düzenlemelerden farklı olarak Lizbon Sözleşmesi ulusal kimliğe saygı kuralının ihlâli bağlamında ABAD’nın denetimini kabul etmiştir.

B. Ulusal Kimliğe Saygı Kuralının Muhatapları

AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesinde öngörülen ulusal kimliğe saygı kuralı AB’ni muhatap almaktadır. AB’nin organlarının, kurumlarının ve diğer mercilerinin yetkilerini kullanırken ulusal kimliğe saygı kuralına riayet etmeleri gerekmektedir. Bu kuralın üye devletleri de muhatap alıp almadığı tartışılmaktadır⁷. Hükmün lâfzı bu yaklaşımı desteklememektedir. AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümle hükmünün geniş yorumlanmasına mevcut saygı yükümlülüğü muvacehesinde gereksinim bulunmamaktadır⁸.

C. Kimlik Kavramı

Kimlik kavramı objektivist ve sübjektivist yaklaşıma göre farklı anlamlandırılmaktadır. Sübjektivist yaklaşımda bir topluluğa kendini ait kabul etmek kimlik için yeterlidir. Objektivist yaklaşıma göre ise kimlik kazanmak için kimliği oluşturan unsur ve özellikler gereklidir. AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesinin muayyen objektif kimlik unsurlarına istinat etmesi nedeniyle objektivist yaklaşımı esas aldığı

5 Eckhard Pache, *Europäische und nationale Identität: Integration durch Verfassungsrecht?*, DVBl. 2002, s.1154, 1160

6 Albert Bleckmann, *Die Wahrung der “nationalen Identität” im Unionsvertrag*, JZ 1997, s.265

7 Walter Obwexer, *Kommentierung - Artikel 4 EUV. Zuständigkeiten der Union*, bkz.: Hans von der Groeben/Jürgen Schwarze/Armin Hatje (Hrsg.), *Europäisches Unionsrecht*, 7.Aufl. 2015, Art.4 EUV, Rn.48

8 Armin Hatje, bkz. Jürgen Schwarze/Ulrich Becker/Armin Hatje/Johann Schoo (Hrsg.), *EU-Kommentar*, 3.Auflage 2012, Art.4 EUV, Rn.6

kabul edilmektedir⁹. Maastricht anlaşması kimlikle ilgili düzenlemesini daha soyut düzenlemiş iken, Lizbon Sözleşmesi daha detaylı ve somut unsurları ulusal kimlik bağlamında zikretmiştir. Üye devletlerin temel siyasi ve anayasal strüktürüne saygı prensibinin üye devletlerin yerel ve bölgesel yönetimlerini de kapsaması gerekmektedir.

1. Üye Devletlerin Devlet Niteliğine Saygı

AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesinde öngörülen üye devletlerin ulusal kimliğine saygı vurgusu, üye devletlerin “devlet” niteliğine saygıyı da içermektedir¹⁰. Üye devletlerin devlet olarak varlığının korunması AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 2.cümlesinde öngörülen, Birlik üye devletlerin toprak bütünlüğünün korunması, kamu düzeninin korunması ve ulusal güvenliğinin korunması gibi üye devletlerin temel işlevlerine saygı gösterir hükmü ile tamamlanmaktadır.

2. Üye Devletlerin Anayasal Kimliği

Ulusal kimliğe şüphesiz anayasal kimlik dahildir. AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesinde yer alan üye devletlerin anayasalarının temel strüktürel prensiplerine saygı gösterilmesi vurgusu anayasal kimliğin ulusal kimliğin bir parçası olduğunu göstermektedir.

a. Anayasa Hukukuna İlişkin Düzenlemeler

Anayasa strüktürüne yapılan atıf, sadece anayasa hukuku düzenlemelerinin ulusal kimliğin bir parçası olarak kabul edilebileceğini göstermektedir. Bununla kastedilen şekli anayasa hukuku, diğer bir ifade ile üye devletlerin yazılı anayasaları ve anayasa hiyerarşisine sahip diğer düzenlemelerdir. Örneğin Avusturya’da federal anayasa kanunları yanısıra Avusturya Cumhuriyetinin anayasa hiyerarşisine sahip anayasa kanunları bu çerçevede mütalâa edilmekte (örneğin asalet unvanlarını kaldıran kanun Avusturya Federal anayasası ile eşit hiyerarşiye sahiptir) ve ulusal kimliğin bir parçası olarak kabul edilmektedir¹¹. Temel anayasal strüktür, anayasa metninin parçası olmayan maddi anayasa

9 Arwin v. Bogdandy/Stephan Schill, *Die Achtung der nationalen Identität unter dem reformierten Unionsvertrag. Zur Unionsrechtliche Rolle nationalen Verfassungsrechts und zur Überwindung des absoluten Vorrangs*, ZaöRV 70 (2010), s.701-712

10 Eckart Klein, *Europäischer Grundrechtsschutz und nationale Identität*, bkzn.: Matthias Niedobitek/Karl-Peter Sommermann (Hrsg.), *Die Europäische Union als Wertegemeinschaft*, 2013, s.59,65

11 krş.t.: EUGH, Rs. C-208/09 (Ilonka Sayn/Wittgenstein - Landeshauptmann von Wien), ECLI, EU:C:2010:806, Slg. 2010 S. 1-13693, Rn.83

hukukundan da doğabilir. Bu durum şekli yazılı anayasası olmayan İngiltere için söz konusudur. Üye devletlerin yazılı anayasası olmaması AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkranın öngördüğü korumadan mahrum kalınmalarına yol açmaz. Bir devletin yazılı anayasasının olmamasının da onun ulusal kimliğinin bir parçası olabileceğinin gözardı edilmemesi gerekmektedir. Avrupa Temel Haklar Şartı'nın ulusal kimlik bağlamında sadece devlet yetkisinin ulusal, bölgesel ve yerel seviyede organize edilmesinden söz eden, anayasa kavramını kullanmayan üçüncü mülâhazası da aynı şekilde maddi anayasa hukuku unsurlarının ulusal kimliği oluşturabileceğini teyit etmektedir.

b. Temel Strüktür

Şüphesiz tüm şekli ve maddi anayasa hukuku unsurlarının üye devletlerin ulusal kimliği bağlamında mütalâa edilmesi mümkün değildir¹². Bu yaklaşımı temel anayasal strüktürden söz eden AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesi lâfzı da teyit etmektedir. Her anayasa hukuku detay düzenlemesinin ulusal kimliğin parçasını oluşturduğu kabul edilemez. Sadece anayasal strüktür, temel esaslar ulusal kimliğin parçası olarak kabul edilebilir. Diğer bir ifade ile anayasal düzeni oluşturan prensipler anayasal kimliğin parçası olabilir. Her anayasa hukuku düzenlemesinin anayasal kimlik çerçevesinde mütalâa edilmesi, Birlik hukukunun ulusal anayasa hukukuna nazaran önceliğini riske sokar¹³.

Anayasal kimlik oluşturmayan anayasa hükümlerinin de bulunduğunu Torresi davası ortaya koymuştur. ABAD İtalyan anayasasının İtalya'da avukatlık mesleğinin icrası için başarılı bir bitirme imtihanı yapılmasını öngören İtalyan anayasasının 33.madde, 5.fıkrasını İtalya'nın temel anayasal strüktürünün parçası olarak kabul etmemiştir¹⁴. Üye devletleri inşa eden, yapıtaşı olan prensipler anayasa prensipleridir. Bunlar demokrasi, hukuk devleti yahut "rule of law", temel haklara saygı ve sosyal devlet prensipleridir. ABAD içtihadında açıkça teyit edildiği üzere yönetimi cumhuriyet olan üye devletler bakımından "cumhuriyet" prensibi anayasal kimliğin bir parçasıdır¹⁵.

12 kanun sözcüsü M.P.Maduro'nun nihai talebindeki görüşü için bkz.: Rs. C-213/07 (Michaniki AE - Ethniko Symvoulío Radiotileorasis/Ypourgos Epikrateias), ECLI, EU:C:2008:544; Slg. 2008, I-09999, Rn.33

13 Arwin v. Bogdandy/Stephan Schill, bkz.: Eberhard Grabitz/Meinhard Hilf/Martin Nettesheim (Hrsg.), **Das Recht der EU**, 51.EL 2015, Art.4 EUV, Rn.11

14 bkz.: EuGH, Urteil v. 17.07.2014, ECLI, EU:EC:2014:2088; Rs. C-58/13 ve C-59/13 (Torresi), Rn.58

15 bkz.: Rs. C-208/09 (Sayn-Wittgenstein), ECLI, EU:EC:2010:806; Slg. 2010 I-13693, Rn.92

Federal devletlerde aynı şekilde Federal devlet prensibi kimlik oluşturan bir temel prensiptir. Federal yapıya sahip bir üye devlette yetkilerin Birlik ve eyaletler arasında taksiminde Birlik hukuku saygı göstermek zorundadır. Federal yapıya sahip bir devlette Birlik hukukunun üye devletlere bıraktığı alanlarda eyaletlerin farklı düzenlemelerinin Birlik hukuku tarafından kabullenilmesi gerekmektedir¹⁶. Bir üye devletin ancak AB direktiflerinin hatalı olarak iç hukukta düzenlenmesini ulusal seviyedeki yetki taksiminde istinat ettirmesi mümkün değildir¹⁷. ABAD Federal Almanya'nın Bero ve Bouzalmate davasında ulusal seviyedeki yetki taksiminde istinat eden savunmasını kabul etmemiştir. Temel anayasal strüktürün korunması sadece prensiplerle sınırlı olmayıp, bu prensiplerin üye devletlerde karşımıza çıkan somutlaştırılmış düzenlemelerini de kapsamaktadır. O halde sadece federal devlete ilişkin soyut anayasal temel prensipler değil, bu prensibin örneğin federal yapıya Belçika, Avusturya yahut Federal Almanya'da ortaya çıkan somutlaştırılmış düzenlemeleri de anayasal kimliğin bir parçası olarak korunmaktadır.

Ulusal hukuk düzeninin bir özelliğe sahip olması prensip olarak ulusal kimlik bakımından yeterli kabul edilmemektedir. Bir üye devletin hukuk düzeninin diğer üye devletlerin hukuk düzenlemelerinden sapmasının ulusal kimliğin parçası olarak kabul edilmesi, bu sapmanın anayasanın temel esaslarına ilişkin olması halinde mümkündür¹⁸. ABAD Crown Courts'da kısmi statüde çalışan yargıçla ilgili O'Brien davasında yargıçların günlük ücretle çalışmasını İngiliz hukuk sisteminin bir özelliği olarak kabul etse de, bu düzenlemeyi kimlik oluşturan bir esas olarak kabul etmemiştir¹⁹. Bir üye devlet tarafından ulusal kimliğinin parçası olarak görülen anayasal prensibin diğer üye devletlerde de mevcut olması gerekli görülmemektedir. AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesi kimlik oluşturan ulusal özelliklerin korunmasına hizmet etmektedir.

3. Temel Siyasi Strüktür

Üye devletlerin temel siyasi strüktürünün temel anayasal strüktür yanısıra anayasal kimliğin oluşumunda bağımsız bir anlamının

16 bkzn.: EuGH, Urteil v. 12.06.2014, ECLI, EU:C:2014:1976, Rs. C-156/13 (Digibet und Albers), Rn.33 vd.

17 EuGH, Urteil v. 15.07.2014, ECLI, EU:C:2014:2095, Rs. C-473/13 und C-514/13 (Adala Bero - Regierungspräsidium Kassel ve Ettayebi Bouzalmate - Kreisverwaltung Kleve, Rn.24 vd.

18 Arwin v. Bogdandy/Stephan Schill, **Die Achtung der zur Die Achtung der nationalen Identität unter dem reformierten Unionsvertrag. Zur Unionsrechtliche Rolle nationalen Verfassungsrechts und zur Überwindung des absoluten Vorrangs**, ZaöRV 70 (2010), s.701

19 EuGH, Urteil v. 01.03.2012, ECLI, EU:C:012:110, Rs. C-393/10 (O'Brien), Rn.49

olup olmadığı tartışmalıdır. Bu çerçevede anayasal ve siyasi strüktür arasında bir fark olmadığını düşünenler olduğu gibi²⁰, temel siyasi strüktür kavramının anayasal strüktürden farklı olarak üye devletlerin siyasi, sosyal ve kültürel özelliklerini ifade ettiğini, bu nedenle anayasal kimliğin oluşumunda bağımsız değerlendirilmesi gerektiğini düşünenler de bulunmaktadır²¹. Her iki görüşe ilişkin olarak da tereddütler bulunmaktadır. Madde hükmünün lâfzen açıkça ayrı ayrı anayasal ve siyasi temel strüktürden söz etmesi nedeniyle madde hükmünün gözardı edilmemesi gerektiği düşünülebilir. Diğer taraftan önceki hukuki düzenlemede (Anayasa Sözleşmesi tasarısında) kültürel özellikler normun uygulanma alanına alınmış olmasına karşın AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkrasında devletlerin kültürel özelliklerinden söz edilmediği görülmektedir. Ulusal kimliğe saygı düzenlemesi bağlamında temel siyasi strüktürün dikkate alınmaması madde hükmünü bütünüyle anlamsız kılmayacaktır. Bir devletin kimlik oluşturan temel prensiplerinin her zaman maddi yahut şekli anayasa hukukunda bulunması gerekli değildir. Bu nedenle anayasal kimlikle ilgili olarak dar yorum tekniğinin uygulanması uygun gözükmemektedir.

4. Bölgesel ve Yerel Yönetimler

Kimliğe saygı kuralının Maastricht anlaşması ile primer hukuka alınması paralelinde bölgesel ve yerel yönetimlerin üye devletlerin kimlik oluşturan unsurlarına dahil olup olmadığı tartışması başlamıştır. AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesine göre bölgesel ve yerel yönetimler ulusal kimliğin korunması alanına dahil edilmiştir. Bunun anlamı doğal olarak yerel ve bölgesel yönetimlerin varlıklarının Birlik hukuku tarafından garanti edilmesi olmayıp²², üye devletlerin ülkelerini yerel yönetim birimlerine ayırma kararına saygı gösterilmesidir. Devletin yönetim yapısını değiştirmesi AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesi muvacehesinde herhangi bir engele tabi değildir.

5. Kültür ve Dil Özelliği

İncelenmesi gereken bir husus da bir üye devletin dil ve kültür özelliklerinin AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesine göre

20 Hermann-Josef Blanke, bkzn.: Hermann-Josef Blanke/Stello Mangiameli (Hrsg.), *The Treaty on European Union (TEU), A Commentary*, 2013, Art.4 EUV, Rn.21

21 Walter Obwexer, *Kommentierung - Artikel 4 EUV. Zuständigkeiten der Union*, bkzn.: Hans von der Groeben/Jürgen Schwarze/Armin Hatje (Hrsg.), *Europäische Unionsrecht*, 7.Aufl. 2015, Art.4 EUV, Rn.31

22 Christoph Vedder, bkzn.: Vedder/Wolff Heintschel v.Heinegg (Hrsg.), *Europäisches Unionsrecht*, 2012, Art. 4 EUV, Rn.11

anayasal kimlik çerçevesinde değerlendirilmesinin mümkün olup olmadığıdır. Açık şekilde düzenlenen kimlikle ilgili Lizbon sözleşmesi kuralı buna imkân vermemektedir. Dil ve kültür çeşitliliğinin korunmasına madde hükmünde önceki düzenlemelerden farklı olarak yer verilmemiştir. Dil ve kültür çeşitliliğine AB'nin müdahalesine karşı AB anlaşmasının 3.madde, 3.fıkra, 4.bendinde bağımsız bir koruma kabul edilmiştir. Bununla beraber ABAD üye devletlerin resmi dillerini içtihatında sürekli şekilde AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkrası muvacehesinde ulusal kimlik kavramı çerçevesinde değerlendirmektedir²³. Dil ve kültür özelliklerinin üye devletlerin anayasal kimliklerinin bir parçası olarak kabul edilmesi halinde bu özelliklerin ulusal kimliğin korunması bağlamında, AB anlaşmasının 3.madde, 3.fıkra, 3.bendine göre korunması gerekmektedir.

D. Ulusal Kimliği Tanımlama Yetkisi

Ulusal kimlik kavramı Birlik hukuku kavramıdır. Bu nedenle kavramın tüm üye devletler için mütecanis olarak yorumlanması gerekmektedir. AB perspektifinden kavramın tanımı ABAD'nın yetkisindedir²⁴. Ulusal kimliğe neyin ait olduğunu belirleme yetkisinin sadece ilgili üye devlete ait olduğu veya en azından onun takdirinde olduğuna ilişkin tez bu nedenle sadece kısmen doğru kabul edilmektedir. Üye devletler AB anlaşmasının 1.maddesinin öngördüğü sınırlar dahilinde ulusal anayasa hukuklarını belirler ve temel kararlarını alırlar. Üye devletlerin ulusal kimliği bu nedenle onların iradesine göre şekillenir²⁵. Belli bir anayasal düzenlemenin ulusal kimliğin parçası olup olmadığı konusu ise ancak AB ölçülerine göre tayin edilir²⁶. Bu durum, bir üye devletin ulusal kimliğini oluşturan bir unsurun ihlâl edildiğini iddia ettiği davaların ABAD tarafından Torresi yahut O'Brien davalarında olduğu gibi reddedilme nedenini açıklamaktadır.

Bununla birlikte ulusal kimliğin parçası olarak hangi anayasa hukuku düzenlemelerinin temel prensipler olarak kabul edileceği konusunda Birlik organlarının ulusal koşulları dikkate aldığı

23 Runevic-Vardy/Vardyn - Vilnius miesto savivaldybės administracija ve diğerleri), ECLI, EU:C:2011:291, Slg. 2011 I-03787, Rn.86; EuGH, Urteil v.16.04.2013, ECLI, EU:C:2013:239, Rs.C-202/11, Rn.26

24 Maja Walter, *Integrationsgrenze Verfassungsidentität – Konzept und Kontrolle aus europäischer, deutscher und französischer Perspektive*, ZaöRV 72 (2012), s.177

25 Maja Walter, ibid.

26 Franz C.Mayer/Mattias Wendel, bkzn.: Armin Hatje/Peter Christian Müller-Graff (Hrsg.), *Europäisches Organisations- und Verfassungsrecht* (EnzEuR Bd.1, §4, Rn.256

görülmektedir. Sayn-Wittgenstein davasında ABAD asalet ünvanlarını kaldıran Avusturya kanununun ulusal kimlik oluşturan karakterini, detaylı bir gerekçe ortaya koymadan Avusturya anayasa tarihine istinat ettirmiştir²⁷. Literatürde de bu çerçevede anayasa tarihine ilişkin ulusal özellikten hareket edilmiştir²⁸. Ancak, münhasıran tarihi özelliğe istinat edilmesi durumunda anayasa reformu ile kimlik değişimi olanağı kapatılmış olmaktadır.

Merkezi olarak teşkilatlanan bir devletin federal yapıya geçme kararı alması durumunda bir kimlik değişimi söz konusudur. Bu yeni kimlik de AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkrası muvacehesinde koruma altındadır. Bu nedenle kimlik oluşturan unsurları tanımlama bağlamında anayasa tarihinin diğer unsurlar yanısıra dikkate alınması daha doğru bir yöntem olarak görülmektedir. Anayasal kararın önemini anayasanın kimi hükümleri de ortaya koyabilir. Bu hükümler GC'in (*Alman Anayasasının*) 79.madde, 3.fıkrasında öngörüldüğü gibi anayasa değişikliklerinde dikkate alınması gereken, anayasa değişikliklerine sınırlama getiren hükümlerdir. Anayasanın belli içerikteki hükümlerinin değişikliğini özel prosedüre tabi kılan hükümler, örneğin Polonya anayasasının 25.madde, 6.fıkrası yahut İspanya anayasasının 168. maddesi bu niteliktedir²⁹. Üye devletlerin yüksek mahkemelerinin anayasal kimlikle ilgili yaklaşımlarını ortaya koyan kararlarının ABAD'nun anayasal kimlikle ilgili yorum çalışmalarında dikkate alması ulusal anayasa mahkemesi kararlarının ABAD kararları üzerinde bağlayıcı etkiye sahip olduğunu göstermemektedir. Ancak ABAD'nun bu kararları dikkate almamasının, ulusal mahkemelerin Birlik hukuku tasarruflarını iç hukukta uygulanamaz ilân etmesine yol açabileceğinin de gözardı edilmemesi gerekmektedir.

E. Ulusal Kimliğe Saygı Kuralı

Üye devletlerin ulusal kimliğine saygı kuralı, AB organ ve mercilerinin Birlik hukukunu uygularken ve yorumlarken üye devletlerin ulusal kimliklerine saygı göstermesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu kural ilk sırada Birliğe tasarrufta bulunma yetkisi veren normlar bakımından geçerlidir. Özellikle Birlik hukukunun ihdası çerçevesinde üye devletlerin ulusal kimliğine saygı gösterilmesi

27 EuGH, Rs. C-208/09 (Sayn-Wittgenstein), ECLI, EU:C:2010:806, Slg.2010 I-13693, Rn.83

28 Hermann Josef Blanke, bkzn.: Hermann Josef Blanke/Amato Mangiameli (Hrsg.), **The Treaty on European Union (TEU), A Commentary**, 2013, Art.4 EUV, Rn.28

29 Armin Hatje, bkzn.: Jürgen Schwarze/Ulrich Becker/Armin Hatje/Johann Schoo (Hrsg.), **EU Kommentar**, 3.Aufl. 2012, Art.4 EUV, Rn.49

gerekmektedir³⁰. Kimliğe saygı kuralı AB'nin yetki kullanımına getirilen sınırlamadır. Ulusal kimliğe saygı kuralı üye devletler bakımından ise tersine primer ve sekonder hukuk (*ikincil hukuk*) yükümlülüklerinden kaçınma bakımından bir hukuki dayanak oluşturma özelliğine sahiptir³¹. Bu çerçevede şüphesiz ABAD içtihatına göre birbirleriyle çatışan çıkarların ölçülülük prensibine göre değerlendirilmesi gerekmektedir³².

III. ULUSAL KİMLİK KORUMASININ SINIRLANABİLİRLİĞİ

A. Kimlik Korumasının Birlik Hukuku Muvacehesinde Sınırlanabilirliği

ABAD'nın üye devletlerin ulusal kimliği bağlamında Birlik temel hak ve özgürlükleri muvacehesinde denetleme yapılabilmesi, ulusal kimlik korunmasının münferit durumda Birlik hukuku karşısında geri çekilmesine yol açabilir. ABAD bu nedenle mutlak bir ulusal kimlik korumasından değil, prensip olarak ulusal kimliğin sınırlanabilmesinden hareket etmektedir. Bu durum Birlik hukukunda öngörülen ulusal kimlik korumasının, örneğin Federal Alman anayasa mahkemesi tarafından geliştirilen ve üye devletlerin diğer yüksek mahkemeleri tarafından benimsenen ulusal kimlik koruma yaklaşımından önemli ölçüde farklı olduğunu göstermektedir³³. Federal Alman Anayasa Mahkemesi'nin görüşüne göre ulusal kimlikle ilgili anayasa düzenlemeleri sınırlanamaz, denetim konusu yapılamaz³⁴

B. Mutlak Olarak Korunan Çekirdek Alan ve Nisbi Olarak Korunan Alan

Bu problemin aşılması Birlik seviyesinde de ulusal kimliğin sınırlanamadığı, mutlak korumanın kabul edildiği ve bunun dışında sınırlanabilir, sadece nisbi korumanın söz konusu olduğu bir alanının bulunduğu yönünde bir yaklaşımın ortaya konulması ile mümkün olmuştur³⁵. Birlik hukukunda yer alan ulusal kimlik, Federal Alman

30 Walter Obwexer, bkzn.: Hans von der Groeben/Jürgen Schwarze/Armin Hatje (Hrsg.), **Europäisches Unionsrecht**, 7.Aufl. 2015, Art.4 EUV Rn.50 vd.

31 krş.: EuGH, Rs. C-391/09 (Runevič – Vardyn u Wardyn), ECLI, EU:C:2011:291, Slg. 2011 I-03787, Rn.87 vd.

32 krş.: EuGH, Rs. C-391/09 (Runevič – Vardyn u Wardyn), ECLI, EU:C:2011:291, Slg. 2011 I-03787, Rn.88

33 krş.: BVerfGE 134, 336,387

34 Armin v.Bogdandy/Stephan Schill, bkzn.: Eberhard Grabitz/Meinhard Hilf/Martin Nettesheim (Hrsg.), **Das Recht der EU**, Art.51. 2015, Art.4 EUV, Rn.35

35 çekirdek alan için bkzn.: Armin v.Bogdandy/Stephan Schill, bkzn.: Eberhard Grabitz/Meinhard Hilf/Martin Nettesheim (Hrsg.), **Das Recht der EU**, Art.51. 2015, Art.4 EUV, Rn.35

Anayasa Mahkemesi'nin tespit ettiği (BVerfGE 134, 366,386) ulusal kimlik kavramından daha kapsamlıdır. Ulusal kimlik koruması örneğin Federal Almanya'da demokrasi, hukuk devleti, cumhuriyet, federal devlet ve sosyal devlet prensiplerinin korunmasını içerirken AB anlaşmasının 4.madde, 2.fıkra, 1.cümlesi muvacehesinde ulusal kimliğin korunması kuralı sadece bu prensiplerin korunmasını değil, her türlü ulusal özelliğin korunmasını içermektedir. Bu durum her iki koruma kuralı arasındaki farkı ortaya koymaktadır. GG'in 79.madde, 3.fıkrası demokrasi, hukuk devleti, federal devlet, sosyal devlet prensiplerinin anayasada düzenlenen şekilde kalmasını gerektirmemektedir; diğer bir ifade ile bu prensiplerin değişmez niteliğini vurgulamamaktadır. Koruma altında olan bu prensiplerin mevcut sistemde öngörülen şekilde değişikliğe uğraması mümkündür. Devletin anayasa hukukunda öngörülen sınırlar içinde profilini değiştirmesi mümkündür. Birlik hukuku buna karşılık üye devlet tarafından seçilen ulusal kimliğe saygı gösterilmesini istemektedir.

AB hukukunda kabul edilen ulusal kimlik koruması ile ulusal anayasalarda kabul edilen ulusal kimlik koruması arasındaki farkın ortaya çıkmasından sonra, ulusal anayasalara göre dokunulmaz kabul edilen çekirdek alanla, AB hukukunda kabul edilen çekirdek alanın birbirine uyumlu kılınması konusu önem taşıyan bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede AB anlaşmasının 2.maddesi önemli bir ipucu oluşturmaktadır. AB anlaşmasının 2.maddesinde sayılan özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukuk devleti, insan haklarına saygı, dayanışma prensipleri AB'nin temel değerleridir. Bu değerlerin üye devletlerde de gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu temel prensipler Birlik hukukunda özel bir korumadan istifade eder. Bu prensiplerle uyuşan ulusal kimlik prensipleri Birlik hukukunda da mutlak korunmaktadır. Bu çerçevede Birlik hukuku kimlik koruması ile anayasaların kimlik korumasının örtüştüğü ortaya çıkmaktadır. Bu prensipler çekirdek olarak mütalâa edilip, mutlak olarak korunurken, üye devletlerin bu prensiplerin ötesine giden farklı özellikleri nisbi olarak korunmakta, AB normlarıyla ulusal kimlik teşkil eden özelliklerin çatışması halinde koşullara göre ölçülülük prensibine göre denge sağlayacak bir çözüm bulunmaya çalışılmaktadır.

IV. ULUSAL KİMLİKLER VE AVRUPA KİMLİĞİ

A. Avrupa Kimliğinin Oluşması

Ulusal kimlikler karşısında Avrupa kimliğinin tartışılması çerçevesinde Avrupalılık bilincinin henüz oluşmamış olması nedeniyle bir Avrupa kimliğinden söz edilemeyeceği sıkça ifade

edilmektedir³⁶. Ortak bir dilin bulunmaması, Avrupa çapında ortak kamuoyu oluşturacak basın ve medya faaliyetinin olmaması Avrupa kimliğinin oluşmasında yer alan engeller olarak sayılmaktadır³⁷. Avrupa entegrasyonunu büyük ölçüde ekonomik ve siyasi koşulların belirlemesi, Avrupa çapında Avrupalılık bilincinin oluşmasını engellemektedir. AB aradan geçen zaman içinde ekonomik entegrasyonun ötesinde misyon yüklenmiştir. AB’de kimlik oluşturucu etkisi olan Avrupa sembolleri bu amaçla kullanılmaktadır³⁸. Bu gelişme 29 Ekim 2004’te imzalanan Anayasa Sözleşme tasarısının AB sembollerini primer hukuka yerleştiren I-8 maddesi ile zirve yapmıştır.

Her ne kadar Avrupa sembolleriyle ilgili düzenleme Lizbon sözleşmesine alınmamış ise de, Avrupa kimliği kavramına AB anlaşmasında yer verilmiştir. Birlik anlaşması dibacesinin 10. mülâhasasında Avrupa kimliğini güçlendirmek için ortak bir dış ve güvenlik politikası uygulama kararlılığı ifade edilmektedir. İddia edilen ve istenilen AB kimliğini neyin oluşturduğu tartışmalıdır. Bu çerçevede 14 Aralık 1973 tarihli Avrupa kimliğine ilişkin deklarasyon ipucu vermektedir. Söz konusu deklarasyonda devlet ve hükümet başkanları Avrupa kimliğinin temel unsurları olarak diğerleri yanı sıra temsili demokrasi, hukuk devleti, sosyal adalet ve insan haklarına saygıyı sağlama iradelerini açıklamışlardır³⁹. Benzer bir şekilde bugün AB anlaşmasının 2.maddesi Avrupa kimliğinden söz etmektedir. Bu hükme göre AB insan onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, hukuk devleti ve insan haklarına saygı prensiplerine istinat etmektedir. Bu sayılan prensiplerin kimlik oluşturan prensipler olduğunu ve dokunulmaz olduğunu AB anlaşmasının, AB’ne katılmasıyla ilgili 49.madde, 1.cümlesi teyit etmektedir. AB anlaşmasının 2.maddesi sayılan prensiplere saygı gösteren, dolayısıyla AB kimliğine katılımı ile zarar vermeyecek devletlerin AB’ne üye olabileceğini kabul etmiştir.

B. Ulusal Kimliğin Avrupa Kimliğine Etkisi

Avrupa kimliği şüphesiz sadece prensip olarak örtüşen ulusal fikirler, değerler ve strüktürel esaslar üzerinden değil, aynı zamanda

36 Hans Heinrich Rupp, **Bemerkungen zum europäischen Schutz der "nationalen Identität" der EU – Mitgliedstaaten**, bkzn.: Festschrift für W.Rudolf, 2001, s.173,174

37 Albert Bleckmann/Stefan Ulrich.Pieper, bkzn.: Albert Bleckmann, *Europarecht*, 6.Aufl. 1997, Rn.30

38 Eckart Klein, *Staatssymbole* bkzn.: Josef Isensee/Paul Kirchhof (Hrsg.), *HStR*, Bd.II, 3.Aufl. 2004, §19, Rn.1

39 bkzn.: Auswärtiges Amt (Hrsg.), **Europäische Politische Zusammenarbeit (EPZ)**, 7.Aufl.1984, s.50 vd.

çeşitlilik içinde birlik yaklaşımı ile şekillenmektedir. Supranasyonal birliktelik ve ulusal hukukların birlikteliği Avrupa entegrasyon prosesinin en önemli karakteri olarak, Avrupa kimliğinin de özelliğini teşkil etmektedir⁴⁰. Üye devletler entegrasyon prosesinin dayanağını oluşturmaktadır. Onların ulusal kimlikleri hep birlikte AB'nin görünümünü belirlemektedir. Üye devletlerin ulusal özellikleri ve ortak özellikleri AB'nin taşıdığı özellikleri oluşturmaktadır. Ulusal kimlikler Avrupa kimliğini oluşturmaktadır. Bu çerçevede karşılıklı olarak kimliklere saygı Avrupa kimliğinin bir parçasını oluşturmaktadır. Avrupa kimliği ulusal kimliklerin başarılı bir şekilde birbirine bağlanmasını gerektirmektedir. Avrupa kimliği bu nedenle ulusal kimliklerin toplamın ötesinde bir anlam taşımaktadır⁴¹.

C. Avrupa Kimliğinin Ulusal Kimlikler Üzerine Etkisi

Avrupa kimliğini üye devletlerin ulusal kimliği etkilediği gibi, Avrupa kimliği de aynı şekilde tür ve içeriği itibarıyla ulusal kimlikleri etkilemektedir⁴². AB çerçevesinde üye devletlerin ulusal kimliği sadece devlet kimliği olarak değil, açık şekilde “üye devlet” kimliği olarak korunmaktadır. Ulusal hukuk düzenlerinin uluslararası ilişkilere açık olması üye devletlerin hukuk ve anayasa düzenlerinin kimlik özelliğini oluşturmaktadır. Söz konusu bu ulusal kimlik özelliği, ulusal egemenlik zırhının AB'ne karşı kaldırılmasını gerektirmektedir⁴³.

Devletlerin supranasyonal yapılar içinde yer alması ile birlikte devletlerin belirleyici strüktürel prensiplerinde değişim ortaya çıkmaktadır. Demokrasi, hukuk devleti, sosyal devlet prensiplerinin entegrasyona bağlı olarak içeriği yeniden belirlenmektedir. Örneğin demokrasi prensibi yerel seçimlere AB yurttaşlarının katılımı sağlanarak değişime uğramıştır. Diğer üye devletlerin vatandaşları AB yurttaşı olarak yerel yönetimlerin kullandıkları egemenlik yetkilerinin meşruiyetine katkı sağlamaktadır. Hukuk devleti prensibinin bir gereği olarak yürütme ve yargının hukuka bağlılığı AB hukuku için

40 Roland Bieber, §29, Rn.1, bkz.: Roland Bieber/ Astrid Epiney/ Marcel Haag, *Die Europäische Union*, 11. Aufl. 2015

41 Andreas Haratsch, *Wechselwirkungen zwischen deutscher und europäischer Identität – Ausdruck von Eigenständigkeit und Gemeinsamkeit*, bkz.: Hans Jörg Bücking/Eckhard Jesse, *Deutsche Identität in Europa*, 2008, s.175,189

42 Karl Rudolf Korte, *Das Dilemma des Nationalstaates in Westeuropa: Zur Identitätsproblematik der europäischen Integration*, bkz.: Aus Politik und Zeitgeschichte, B 14/1993, s.21,27

43 Andreas Haratsch, *Das Integrationsstaatsprinzip des Grundgesetzes*, bkz.: Festschrift für Eckart Klein, 2013, s.79 vd.

de geçerlidir. Tabii yargıç kavramı ve etkin hukuki himaye Birlik hukuku muvacehesinde rötuşlanmış ve ABAD'nı kapsayacak şekilde genişletilmiştir⁴⁴. Ulusal sübjektif haklar için öngörülen etkin hukuki himaye garantisi, Avrupa hukuk düzeninden doğan sübjektif hakları da kapsamaktadır. Entegrasyon sonucu olarak doğan bu değişim devletlerin belirleyici tüm strüktürel prensipleri bakımından geçerlidir⁴⁵.

SONUÇ

AB modern Avrupa ulusal devlet kazanımlarını uluslararası koşullara bağlı olarak korumaya ve geliştirmeye matuf başarılı bir deneyim olarak tanımlanmaktadır. Supranasyonal sisteme entegre olan devletlerin ulusal kimliği değişime uğramaktadır. Entegrasyona bağlı olarak ortaya çıkan değişim şüphesiz devleti ve ulusal anayasaları lüzumsuz kılmamaktadır⁴⁶. Avrupa sınırlarının kaldırılması bir taraftan özgürlük kazanımı ve zenginlik olarak görülürken, kazanımların kaybedilmesi ve sınırsızlık korkusu doğurmuştur⁴⁷. Daima daha sıkı işbirliği söz konusu olsa da sınırsız Avrupa, iç sınırların olmaması nedeniyle bireyler bakımından belirsizlik yaratmaktadır. Bu durum devletlerin, yerel ve bölgesel yönetimler dahil olmak üzere eskiden olduğu gibi kendi kimliklerini koruma gereksinimini gündeme getirmektedir. Ulusal devlet istikrarı sağlayan ve kimlik kazandıran anlamını korumaktadır⁴⁸. Supranasyonal kimliğin ön koşulu ulusal kimliklerin korunmasıdır. Ulusal anayasa mahkemeleri ile diyalog söz konusu olduğu nispette ulusal kimliklerin Birlik hukuku tarafından korunması, AB'nin birleştirici yaklaşımı ışığında bir risk olarak değil, siyasi zekânın bir gereği olarak kabul edilmektedir.

44 BVerfGE 73, 339,366vd. – Solange II; BVerfGE 82, 159,192 vd.; BVerfGE 126, 286,315 vd.

45 Oliver Dörr, *Der europäisierte Rechtsschutzauftrag deutscher Gerichte*, 2003, s.168

46 Konrad Hesse, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 20.Aufl. 1995, Rn.113

47 Ulrich R.Halter, *Europäischer Kulturkampf – Zur Wahrung "nationaler Identität" im Unions-vertrag*, *Der Staat* 37 (1998), s.612

48 Stephan Hobe, *Der offene Verfassungsstaat zwischen Souveränität und Interdependenz*, 1998, s.408

KISALTMALAR

- ABAD : Avrupa Birliği Adalet Divanı
Art. : Artikel (madde)
Aufl. : bası
BVerfGE : Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts
DVBl : Deutsches Verwaltungsblatt
ECLI : European Case Law Identifier
EnzEuR : Enzyklopädie Europarecht
EGH : Europäischer Gerichtshof (AB Mahkemesi)
EPZ : Europäische Politische Zusammenarbeit
EuGH : Eueopäischer Gerichtshof (European Court of Justice)
EUV : Vertrag Über die Europäische Union
GG : Federal Alman Anayasası
HStR : Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland
Hrsg. : Editör
krş̄t. : karşılaştırınız
JZ : Juristen Zeichnung
Rn : Rand nummer
Rs : Rechtssache
Slg : Sammlung
TEU : Treaty on European Union
Urteil v. : Tarihli karar
ZaöRV : Zeitschrift für ausländisches Recht und Völkerrecht

KAYNAKLAR

- Albert Bleckmann Die Wahrung der “nationalen Identität” im Unionsvertrag, JZ 1997
- Armin Hatje bknz.: Jürgen Schwarze/Ulrich Becker/Armin Hatje/Johann Schoo (Hrsg.), EU Kommentar, 3.Aufl. 2012, Art.4 EUV, Rn.49
- Arwin v. Bogdandy/
Stephan Schill Die Achtung der nationalen Identität unter dem reformierten Unionsvertrag. Zur Unionsrechtliche Rolle nationalen Verfassungsrechts und zur Überwindung des absoluten Vorrangs, ZaöRV 70 (2010)
- Andreas Haratsch Das Integrationsstaatsprinzip des Grundgesetzes, bknz.: Festschrift für Eckart Klein, 2013
- Andreas Haratsch Wechselwirkungen zwischen deutscher und europäischer Identität – Ausdruck von Eigenständigkeit und Gemeinsamkeit, bknz.: Hans Jörg Bücking/Eckhard Jesse, Deutsche Identität in Europa, 2008
- Armin v. Bogdandy/
(Hrsg.), *Stephan Schill* bknz.: Eberhard Grabitz/Meinhard Hilf/Martin Nettesheim Das Recht der EU, Art.51. 2015, Art.4 EUV, Rn.35
- Albert Bleckmann/
Stefan Ulrich.Pieper bknz.: Albert Bleckmann, Europarecht, 6.Aufl. 1997, Rn.30
- Christopf Vedder “bknz.: Vedder/Wolff Heintschel v.Heinegg (Hrsg.), Europäisches Unionsrecht, 2012, Art. 4 EUV, Rn.11
- Eckart Klein, Europäischer Grundrechtsschutz und nationale Identität, bknz.: Matthias Niedobitek/Karl-Peter Sommermann (Hrsg.),
- Eckart Klein Staatssymbole bknz.: Josef Isensee/Paul Kirchof (Hrsg.), HStR, Bd.II, 3.Aufl. 2004, §19, Rn.1

- Franz C.Mayer/ bknz.: Armin Hatje/Peter Christian Müller-Graff (Hrsg.), *Europäisches*
- Mattias Wendel* Organisations- und Verfassungsrecht (EnzEuR Bd.1, §4, Rn.256)
- Hans Heinrich Rupp Bemerkungen zum europäischen Schutz der “nationalen Identität” der EU – Mitgliedstaaten, bknz.: *Festschrift für W.Rudolf*, 2001
- Hermann-Josef Blanke bknz.: Hermann-Josef Blanke/Stello Mangiameli (Hrsg.), *The Treaty on European Union (TEU), A Commentary*, 2013, Art.4 EUV
- Karl Rudolf Korte Das Dilemma des Nationalstaates in Westeuropa: Zur Identitätsproblematik der europäischen Integration, bknz.: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 14/1993
- Konrad Hesse Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 20.Aufl. 1995, Rn.113
- Maja Walter Integrationsgrenze Verfassungsidentität – Konzept und Kontrolle aus europäischer, deutscher und französischer Perspektive, *ZaöRV* 72 (2012)
- Oliver Dörr Der europäisierte Rechtsschutzauftrag deutscher Gerichte, 2003
- Roland Bieber §29, Rn.1, bknz.: Roland Bieber/ Astrid Epiney/ Marcel Haag, *Die Europäische Union*, 11.Aufl. 2015
- Stephan Hobe Der offene Verfassungsstaat zwischen Souveränität und Interdependenz, 1998
- Ulrich R.Halterm Europäischer Kulturkampf – Zur Wahrung “nationaler Identität” im Unions-vertrag, *Der Staat* 37 (1998)
- Walter Obwexer Kommentierung - Artikel 4 EUV. Zuständigkeiten der Union, bknz.: Hans von der Groeben/Jürgen Schwarze/Armin Hatje (Hrsg.), *Europäisches Unionsrecht*, 7.Aufl. 2015, Art.4 EUV